

Traian DIACONESCU
(Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași)

ARBOR LOQUENS.
Miraculosul magic în *Ţiganiada*

Abstract: (*Arbor loquens. The Magical Marvellous in Ţiganiada*) Being very familiar with the Greek and Latin epic – Homer and Apollonius from Rhodes, Vergil, Ovid, Lucan – and Italian epic in particular – Ariosto and Tasso – the first and last great Romanian epic poet with a European reach, Budai-Deleanu, has employed, in an original way, the thematic topos and means of expression of these writers. To support this claim, our paper aims to track down the *arbour loquens topos* in Virgil, Ovid and Dante and, and subsequently in Ariosto and Tasso. In this way we can more easily establish the rapport between tradition and innovation in *Ţiganiada*, and implicitly in the European epic literature. Simultaneously we aim to argue for the innovative use of these models, done through emulation not through imitation.

Keywords: Budai-Deleanu, *Ţiganiada*, topos, epic poem, source

Rezumat: Cunoscând bine epica greco-latină – Homer și Apollonios din Rhodos, Vergiliu, Ovidiu, Lucan – și, mai ales, epica italiană – Ariosto și Tasso – primul și ultimul mare poet epic român cu statură europeană, Budai-Deleanu, a valorificat în mod original *topos*-uri tematice și mijloace de expresie din operele acestor scriitori. Pentru a ne convinge de această aserțiune, lucrarea noastră urmărește să urmărească *topos*-ul *arbour loquens* la Vergiliu, Ovidiu și Dante și, apoi, la Ariosto și Tasso. În felul acesta, vom putea stabili mai lesne raportul dintre tradiție și inovație în *Ţiganiada* și, implicit, în literatura epică europeană. Totodată, vom demonstra valorificarea inovatoare, prin emulație nu prin imitație a acestor modele.

Cuvinte-cheie: Budai-Deleanu, *Ţiganiada*, topos, epos, surs

Budai-Deleanu a cunoscut bine epica greco-latină¹ – Homer și Apollonios din Rhodos, Vergiliu, Ovidiu, Lucan – și, mai ales, epica italiană – Ariosto și Tasso². Din aceste opere a valorificat *topos*-uri tematice și mijloace de expresie pe care le valorifică inovator, prin emulație nu prin imitație. Budai-Deleanu este un erudit care trăiește într-un secol iluminist, legat de coala Ardeleană. Acesta cultivă arta cu tendință, prin care dorea să dăruie literaturii române creații pentru genuri literare încurajate. Adică „să învețe tinerii cei

¹ Miraculosul în literaturile clasice antice, cunoscut de Budai-Deleanu, se întinde la Homer și Apollonios din Rhodos, *Argon*, II, 477 și u., la Vergilius, *Eneida*, III, 19, 58, Ovidius, *Metam.*, IX, 344 și u., Lucan, *Pharsalia*, III, 400-450, dar și în literaturile neolatine, de la Dante, *Inf.* XIII, 30-108 la Ariosto, *Orl. Fur.*, VI, 16-57 și Tasso, *Ger. Liber.*, XIII, 32 și u.

² Pentru studiul miraculosului în *Ţiganiada* v. Al. Marcu, „Fortuna di Torquato Tasso nella letteratura romena”, în *Studii italiene*, vol. III, 1936, p. 5-93 și vol. IV, 1957, p. 5-14 și idem, „Un motiv din Tasso în *Ţiganiada* lui Budai-Deleanu”, în *Studii italiene*, V, 1938, p. 5-17, dar și de Constantin Radu, *Influențe italiene în Ţiganiada*, Focșani, 1925, V. Vivaldi, *La Gerusalemme Liberata studiata nelle fonti*, Trani, 1907 și E. de Maldè, *Le fonti della Gerusalemme Liberata con nuova region critica*, Parma, 1910.

de limb iubitori a cerca cele mai r dicat e i mai ascunse desi uri ale Parnasului, unde locuiesc musele lui Omer i Virgil” (cf. *Prolog*³).

Poetul român considera c epos-ul a impus renumele lui Ahile i Enea i c acest fapt era necesar i pentru transfigurarea lui tefan cel Mare i Mihai Viteazul. Trebuiau îns „ne te scînteii din focul ceresc al muselor, un poet deplin i o limb bine lucrat ”. De aceea, „o poem ” în sens homeric ar fi fost o „nesocotin ”. Budai-Deleanu izvoade te „o poeticeasc alc tuire, cu profil eroi-comic, adic „juc reaua” numit *Țiganiada*, în care amestec lucruri de „ag ”, ca „mai lesne s se în eleag i s plac ”. În felul acesta, urm rea s introduc „un gust nou” în literatura român i o poezie „mai r dicat i sub ire”, a a cum se afl în „latine te, italiene te i fran uze te”.

Elementul comic l-a g sit la antici, în *Batrahomiamahia*, dar i la Ariosto, Tasso i Casti. Dar elementul miraculos, cu ascenden în epica greco-latin , l-a descoperit, cu predilec ie, în epica renascentist italian , la Ariosto i Tasso. Poetul român prelucreaz cu sim artistic miraculosul magic înfîlnit la poe ii epici, adecvîndu-l la un receptor neini iat în arta poetic rafinat . *Topos*-ul spiritului mort închis în scoar a unui copac coboar în antichitatea greac i latin . Se afla în *Eneida* (III, 19-68) i în *Argonautica* lui Apollonios din Rhodos (II, 477), în *Metamorfozele* lui Ovidiu (IX, v. 344 .u.), dar toate aceste model antice sînt numai germinative în raport cu *topos*-ul similar din *Țiganiada*, nicidecum identice.

În *Țiganiada*, c. V (strofele 107-109), înfîlnim un episod în care r zboinicul Parpanghel, r t cind printr-o p dure vr jit , rupe o nuia dintr-un tufar din care curge sînge i care vorbe te: „Nu m frînge, dr gu Parpanghele / O, las -m s-odihnesc în pace! / Tu nu tii c -n aceste nuiele / Trup orul Romicii zace!” Acolo fusese îngropat Romica, iubita sa, care î i deplînge „sorta crud i nedreapt ”. R pit i p r sit , fusese ucis de turci, dar o m g ri înaripat îi s pase o groap ca s nu fie sfirtecat de fiare. Din trupul ei au crescut smicele vorbitoare. Parpanghel, uluit, plînge în hohot, vrea s - i taie grumazul, dar vr jitoarea Brîndu a, mama lui, îl vr jise s nu-l r neasc nici o spad . Pierzîndu- i min ile, fuge prin p dure i se lupt cu copacii. S ne amintim c în mitologia i în literatura greac , Aias, pierzîndu- i min ile, se lupt cu o ciread de boi.

Modelul predilect al *topos*-ului *arbor loquens* din *Țiganiada* este, f r îndoial , epica italian , c ci Parpanghel este un cavaler în armur , r t cind în p durea fermecat , pe un cal n zdr van, cu spada vr jit . Detalii ale imaginii se înfîlnesc, desigur, la Vergiliu, Ovidiu i Dante, dar în *Țiganiada* imaginile sînt scuturate de vigoarea dramatic a predecesorilor i coborîte în ludic, ca în epopeea eroi-comic a Rena terii.

Pentru a ne convinge de această aser iune s urm rim *topos*-ul *arbor loquens* la Vergiliu, Ovidiu i Dante i, apoi, la Ariosto i Tasso. În felul acesta, vom putea stabili mai lesne raportul dintre tradi ie i inova ie în *Țiganiada* i, implicit, în literatura epic european .

La Vergiliu, Enea, dup c derea Troiei, c l torind din Asia spre Tracia, întemeiaz cetate pe rmul m rii i aduce jertfe zeilor (III, 19-68). Rupe ramuri dintr-un mirt, crescute pe o movil pe plaj , pentru a împodobi altarul de jertf , dar din l starii rup i curg pic turi de sînge negru. Enea, tulburat, invoc driadele i pe zeul Marte i aude, ie ind din mormînt,

³ Pentru citatele din *Țiganiada* am folosit excelenta edi ie I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*, publicat de Florea Fugariu, studiu introductiv de G.I. Toh neanu, Timi oara, Amarcord, 1999.

glasul lui Polydor, fiul lui Priam: „*Quid miserum, Aenea, laceras?*”⁴ Polydor fusese trimis de Priam la regele tracilor, ginere al lui, încercat cu o mare cantitate de aur, pentru a-l ocroti. Dar trdat de rege și ucis de dușmani, a fost îngropat acolo. Acest asasinat i-a inspirat lui Vergiliu celebrul vers: *quid non mortalia pectora cogis auri scra fames*, parafrazat, mai târziu, de Dante. Întâlnim, a adă, în acest episod *topos*-ul *arbor loquens* cu următoarele detalii: sacrificiul pe malul mării, mormântul în formă de movilă, tufe de mirt, ramura care picură sânge și glasul defunctului ucis pentru a fi prdat.

La Ovidiu, în *Metamorfoze* (IX, 344 .a.), după apoteozarea lui Heracle și metamorfozarea lui întru astru, poetul latin relatează metamorfozarea Dryopei, sora vitregă a Iolei, în lotus. Siluit și abandonat de Apollo, s-a căsătorit apoi cu Andraemon, rege în Calydon. Venise la un lac și al pînă-și pruncul, rupe o floare de lotus ca să-o dea copilului să se joace. Dar vede că floarea picură sânge. Acolo, spun niște povești, nimfa Lotus, fugind să scape de Priap, fusese metamorfozată în lotus. Dryope, care venise să adore prin sacrificii nimfele, a fost metamorfozată și ea într-un arbust de lotus. Soțul ei și sormanul ei tată în genunchi și înmbrăci eaz trunchiul cald care imploră pe Iole să-i crească copilul, jurându-se că suferă o pedeapsă fără vin. Relatarea în stil direct și indirect sporește dramatic procesul metamorfozei. A adă, și la Ovidiu întâlnim detalii similare – ruperea unei flori din care picură sânge și un duh închis într-un arbust care vorbește –, dar într-o situație concretă diferită. Tot la Ovidiu, în *Metamorfoze* (II, v. 360-363), se află un *topos* similar⁵. *Topos*-ul *arbor loquens* la Vergiliu și Ovidiu este, desigur, un model germinativ pe care I. Budai-Deleanu l-a valorificat în opera sa.

Acest *topos* a fost preluat în secolul al XIV-lea italian, în capodopera lui Dante, și în Renaștere, de Ariosto și Tasso. La Dante, în *Infernul* (c. XIII), întâlnim o poveste dură și stranie, cu harpii în copaci și cu vaiete ale unor duhuri invizibile. Îndemnat de Vergiliu, Dante rupe o creangă dintr-un arbore și vede cum trunchiul sînger și cum îi vorbește. Era duhul sinuciga ului Pier della Vigna care-l mustră cu-i tulbură odihna și-l roagă să-l răzbească, precizînd că în această poveste dură locuiesc duhurile sinucigașilor, după judecata lui Minos. A adă, în acest episod dantesc, observăm, de asemenea, elemente similare cu cele din Vergiliu și Ovidiu – creanga care sînger și care vorbește – dar, mai ales, elemente expresive diferite. *Țiganiada* nu are dramatismul scenei din *Eneida* și nici al scenei din *Infernul* lui Dante. I. Budai-Deleanu reduce proporțiile scenei și le imprimă culoare parodică.

La Ariosto, în *L'Orlando Furioso* (c. VI, strofele 16-60), viteazul Ruggiero, care lare pe un Hipogrif, zboară, ca să geată și ca fulgerul, dincolo de hotarele lumii și coboară pe o insulă fermecată – *locus amoenus* – cu floră și faună mirifică. Pe malul mării, eroul găsește

⁴ Iată contextul vergilian – *Eneida* III, 41-45: *Quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto! / Parce piis scelerare manus. Nam me tibi Troia / Externum tulit, aut cruor hic de stipite manat. / Heu! fuge crudeles terras, fuge litus avarum. Nam Polydorus, ego; hic confixum ferrea textit / Telarum seges et iaculis increvit acutis* („Cum ciopîr și tu pe-un sorman? Crușmi mormântul, Enea! / Mîinile, o, nu-și pta; nu sînt străini, sînt din Troia / Nu-și sta sânge de pom; fugi de slobatică ar / Fugi și de lacomul rrm! Sînt Polydor eu și afl / Că m acoperă azi lan de sânge și o elită / Ce-mi încoliră pe trup cu ascuțitele vîrfuri”).

⁵ Acest context ovidian similar cu cel din *Țiganiada* sună, în *Metamorfoze* II, 360-363, astfel: ... *at inde / Sanguineae manant, tanquam de vulnere guttae, / „Parce, precor, mater, quaecumque est saucia clamat: „Parce, precor, nostrum laceratur in arbore corpus. / Iamque vale, „Cortex in verba novissima venit* („... și iată / Sânge și ne te atunci ca dintr-o rană, în picuri / „Mam, opre-te, striga fiecare fiică rănită. Mam, cu bine rămi! Aste din urmă cuvinte / Scoară la acoperi”).

o tuf de mirt verde, ca la Vergiliu, i lîng un izvor, umbrit de cedri i palmieri, î i las scutul, coiful i armura, s poat s se odihneasc . Dar calul legat de un mirt se sperie i scutur mirtul din r d cini pîn îi cad frunzele i scoar a mirtului, cu glas tînguitoar, îl roag pe Ruggiero s - i dezlege calul. Ruggiero dezleag calul, cere iertare duhului i-l întreab al cui duh este. Afl c este al lui Astolfo, paladin v r cu Orlando i cu Rinaldo. Vr jitoarea Alcina îl preschimbare pe Astolfo în mirt. La Budai-Deleanu lipse te cadrul fantastic i exotic al insulei din alt lume. Hipograful este înlocuit cu o m g ri înaripat , dar pioas , care se ocup de îngroparea Romici. A adar, elemente eroicomiche simplificate pentru un cititor neinstruit.

Motivul copacului vorbitor se afl i la Tasso (cf. *Ger. Lib.*, c. XIII, strofele 41-49). Lîng tab ra Crucia ilor, se afl o p dure secular , înfrico toare ca iadul, ocolit de drume i. Era cuib al vr jitoarelor i al duhurilor rele. Un codru cu duhuri sp imînt toare întîlnim i în *Pharsalia* lui Lucan, anume, bungetul Massiliei. Crucia ii taie copaci ca s fac ma ini de r zboi (c. XIII, strofa 5), provocînd mînia duhurilor satanice. Buglione trimite me teri în p dure, dar ace tia se sperie i se întorc în castru. Pornesc iar în p dure, înso i i de osta i,, dar se îngrozesc i acum. Auzind bufnituri i vîjîituri i urlet de leu i de arpe, se retrag, încredin a i c în p dure se cuib riser diavoli. Încearc i cutez torul Alcasto, dar un incendiu îl alung ca i pe ceilal i crucia i. Ultima încercare de a învinge duhurile p durii vr jite o face „prin ul” Tancredi. Nici tunetul, nici focul, nici norii nu-l întorc din cale. Str bate p durea i ajungînd în mijlocul ei nu g se te nimic neobi nuit, ci numai lini te i t cere. Numai într-un lumini descoper un chiparos în coaja c ruia deslu e te hieroglife. Aici dormeau sufletele celor mor i. Fream tul vîntului prin crengi imita tînguiuri i implor ri de mil i îndurerare. Tancredi despice scoar a cu spada⁶ i din crest tur î ne te sînge i aude un geam t care-l avertizeaz c a str puns duhul Clorindei, iubita lui, duh de femeie, ca în *Ţiganiada*, închis în acel copac. Tancredi scap spada, r pit de vînt, î i iese din min i i se întoarce înfrînt în castru. Observ m i aici originalitatea crea iei lui Deleanu fa de versiunea lui Tasso, a a cum se manifestase în raport cu Ariosto.

În urm cu peste trei sferturi de veac, italianistul Al. Marcu⁷ disocia cu sagacitate elementele comune i distinctive ale *topos*-ului, *arbor loquens*, dar conclusea, neadecvat, c trebuie „s constat m lipsa de raportare la Vergiliu” (p. 11) sau c I. B. Deleanu „scriind acest episod se pare c n-a deschis Eneida, ci a g sit motivul prelucrat la poe ii italieni” (p. 12). Este, evident, un *lapsus memoriae*, c ci Budai-Deleanu însu i precizeaz în *Note*, prin Eruditian, c izvorul s u de baz este Vergiliu, *Eneida*, citînd în latine te un vers. Iat ce spune Eruditian: „Aceasta a împrumutat-o poetul nostru de la Virghil, unde se zice: „Quid miserum, Enea, laceras... num Polydorus ego”.⁸ A adar, se cuvine s distingem, cu Budai-Deleanu, izvorul *ab origine* al *topos*-ului de variantele lui diacronice i s relief m raportul dintre tradi ie i inova ie.

⁶ Poetul român compune scena din *Ţiganiada* avînd în minte scena similar din opera lui Tasso *Ger. Lib.* XIII, 40: „Per trage al fin la spada e con gran forza / Percote l’alta pianta. Oh, meraviglia! / Manda fuor sangue la recisa scorza / E fa la intorno a se vermiglia / Tutto se raccapriccia; e pur rinforza / Il colpo, e’l fin vederne ci si consiglia (Allor quasi di tomba uscir ne sente / Un indistinto gemito dolente” (Ci sabia sco îndu- i, cu t rie / Lovi în trunchiul înalt de chiparos. / Mînune! C ci copacul nu întîrzie / S împr tie prin scoar sînge gros... / Voind s vad îns ce- o s fie, / El înc-odat mai lovi vîrtos / i-atunci, întret iat, ca din mormînt, / Gr i un glas, în tînguiuri r sfrînt.).

⁷ Al. Marcu, *op. cit.*, p. 11 i 12.

⁸ V. *Ţiganiada*, ed. cit., p. 179.

După această analiză contrastivă a creației lui Budai-Deleanu în raport cu celelalte modele din epica europeană putem conchide următoarele:

1. Poetul român valorifică *topos*-ul tematic *arbor loquens*, întâlnit la Vergiliu, Ovidiu, Lucan, Dante, Ariosto, Tasso, ca element epic generic.
2. Pe lângă spațiul generic, două elemente identice se află la Tasso și Deleanu, anume pământul dur și duhul iubitei eroului, întrupat în trunchiul copacului vorbitor.
3. Budai-Deleanu valorifică totuși și detalii care nu se află la Tasso, ci la Vergiliu și Dante, anume ruperea unei crengi.
4. Tehnica prelucrării reminiscențelor literare nu coboară la detaliile artistice ale modelelor, ci este simplificată și le imprimă un sens ludic, eroicomic, adecvat receptorului român necultivat ca cel italian.
5. Prin creația sa, Budai-Deleanu se distanțează de canonul clasic și preveste tendințele literare romantice. Este prima epopee pseudoclasică și preromantică în cultura română.

Valorificarea selectivă, creatoare și nereproductivă, a modelelor clasice sau neoclasice în viziune eroicomică adevărate mărțuria autorului din *Epistolia închinătoare*: „Aceste opere nu sînt furate, nici împrumutate din alt limbaj, ci chiar izvodite noaptea și românească. Deci bună sau rea, cum este, aduce în limba aceasta un produs nou”.

Ion Budai-Deleanu este primul și ultimul mare poet epic român cu statut european.

Referințe bibliografice

- Budai-Deleanu, I. 1999. *Țiganiada*. Ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv de G.I. Tohneanu, Timișoara: Amarcord.
- Maldè, E. de. 1910. *Le fonti della Gerusalemme Liberata con nuova region critica*, Parma.
- Marcu, Al. 1936. „Fortuna di Torquato Tasso nella letteratura romena”, în *Studii italiene*, vol. III, p. 5-93 și vol. IV, 1957, p. 5-14.
- Marcu, Al. 1938. „Un motiv din Tasso în țiganiada lui Budai-Deleanu”, în *Studii italiene*, V, p. 5-17.
- Radu, Constantin. 1925. *Influențe italiene în Țiganiada*, Focșani.
- Vivaldi, V. 1907. *La Gerusalemme Liberata studiata nelle fonti*, Trani.